

АНАЛІЗ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОЦЕДУР У ПРОЦЕСІ ПРИПИНЕННЯ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ

Брюхно О. В.,

аспірант кафедри господарського та адміністративного права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

*У встановленні рівності є один тільки справжній принцип –
це рівність усіх перед законом.*

Тролон

Стаття присвячена аналізу принципів адміністративних процедур, якими має керуватися суб'єкт владних повноважень у процесі прийняття рішень щодо припинення громадянства України особою. Автором проаналізовано поняття принципів, різні підходи вчених-адміністративістів до класифікації принципів адміністративних процедур, а також сучасний стан законодавства України на рівні європейських стандартів. На підставі проведеного дослідження запропоновано шляхи вдосконалення національного законодавства в аспекті адміністративно-правового регулювання і наближення його до норм міжнародного права.

Статья посвящена анализу принципов административных процедур, которыми должен руководствоваться субъект властных полномочий в процессе принятия решений о прекращении лицом гражданства Украины. Автором проанализировано понятие принципов, различные подходы ученых-административистов к классификации принципов административных процедур, а также современное состояние законодательства Украины на уровне европейских стандартов. На основании проведенного исследования предложены пути совершенствования национального законодательства в аспекте административно-правового регулирования и приближение его к нормам международного права.

The article is devoted to the analysis of the principles of administrative procedures, which should be guided by the subject of authority in the process of making decisions on the termination of citizenship of Ukraine by a person. The author analyzes the concept of principles, different approaches of scholars-administrators to the classification of principles of administrative procedures, as well as the current state of Ukrainian legislation at the level of European standards. On the basis of the conducted research, ways of improving the national legislation in the aspect of administrative-legal regulation and its approach to the norms of international law are proposed.

Ключові слова: принципи, принципи адміністративних процедур, суб'єкт владних повноважень, суб'єкт публічної адміністрації, законодавство у сфері громадянства, припинення громадянства, адміністративна процедура.

Постановка проблеми. У сучасному світі дослідження принципів адміністративних процедур, у тому числі тих, якими має керуватися суб'єкт владних повноважень під час прийняття рішень щодо припинення громадянства України особою, викликає значну зацікавленість серед науковців. Оскільки основна проблема насамперед полягає не тільки у відсутності єдиних стандартів його правового регулювання на національному рівні, а й у безпосередньому дотриманні суб'єктом владних повноважень цих принципів та закріпленні положень щодо юридичної відповідальності за їх невиконання.

На законодавчому рівні в Україні принципи знайшли своє відображення в: Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [1], Загальній декларації прав людини 1948 року [2], Хартії основних прав Європейського Союзу 2000 року [3], Договорі про Європейський Союз 1992 року [4], Конституції України [5], Законі України «Про громадянство України» (далі – Закон) 2001 року № 2235-III [6] та інших нормативно-правових актах.

Дослідженням поняття адміністративної процедури, принципу адміністративних процедур, аналізом національного та міжнародного законодавства в аспекті закріплення в положеннях нормативно-правових актів принципів, якими має керуватися суб'єкт владних повноважень під час прийняття

рішення щодо припинення громадянства України особою, займалися такі вчені, як: В.Б. Авер'янов, С.А. Агафонов, Р.Б. Бедрій, Ю.П. Битяк, Н.В. Галіцина, В.А. Зюзін, О.В. Кузьменко, О.С. Лагода, А.Є. Луньов, О. Люхтергандт, В.Л. Федоренко, О.М. Соловійова, С.Г. Стеценко, Е.В. Талапіна, В.П. Тимошук, Ю.О. Тихоміров, С.Д. Хазанов, В.М. Южаков та інші. Однак на сьогодні дане питання залишається не зовсім дослідженим.

Мета статті – дослідження сутності принципів адміністративних процедур, їхнього змісту та основних проблем, які виникають під час здійснення суб'єктом владних повноважень у разі прийняття рішення про припинення громадянства особою; а також детально проаналізувати норми законодавства України та стан його адаптації до міжнародного права.

Виклад основного матеріалу. Принцип у перекладі з латинської мови («*principium*») означає «засади» або «основа». Тобто громадянство – це специфічний правовий зв'язок особи та держави, який ґрунтується на низці принципів, тобто на певних визначальних ідеях, що покладені в основу взаємозв'язків держави та громадянина. Певна послідовність і зміст етапів та процедур із розгляду питань громадянства підпорядковані насамперед принципам як основним засадам, в яких висвітлюється вся сутність громадянства.

До загальних, так би мовити, фундаментальних принципів громадянства України належать такі, як: принцип державного суверенітету, принцип демократизму, принцип інтернаціоналізму, принцип поєднання інтересів особи, держави і суспільства, принцип пріоритетності норм міжнародного права, принцип єдиного громадянства, принцип свободи вибору громадянства, принцип рівності громадян та принцип захисту громадян [9], принцип правонаступництва, принцип невизнання подвійного громадянства, принцип територіальності, принцип «права крові» та «права ґрунту», принцип дозвільного порядку виходу з громадянства; принцип невизнання автоматичної втрати громадянства та принцип невизнання позбавлення громадянина громадянства [10], з яких у свою чергу також впливають принципи, котрими керується суб'єкт владних повноважень під час прийняття рішень у сфері громадянства, тобто принципи адміністративних процедур.

Під адміністративною процедурою розуміють установлений нормами адміністративного права порядок діяльності суб'єктів публічної адміністрації з прийняття нормативно-правових актів та вирішення адміністративних справ, основними рисами якої є: визначеність нормами адміністративного права; наявність обов'язкового учасника – суб'єкта публічно-владних повноважень; спрямованість на забезпечення реалізації функцій органів публічної адміністрації та забезпеченість найбільш оптимального порядку здійснення юридичної діяльності [11].

Сучасні, вітчизняні та зарубіжні дослідники визначають наявність у діяльності суб'єктів владних повноважень значної кількості адміністративних процедур. Тому, розглядаючи адміністративні процедури, зокрема ті, що функціонують у сфері публічного управління, можемо навести думку С.Д. Хазанова, який поділяє їх на три загальні групи – процедури внутрішньої організації публічної адміністрації, які визначають структуру органу, роботу з кадрами, форми і методи діяльності, процедури взаємодії між суб'єктами публічної адміністрації та процедури взаємодії публічної адміністрації з фізичними і юридичними особами [12].

Варто було б також навести й позицію С.А. Агафопова, який пропонує відповідно до завдань та компетенції уповноважених органів публічної адміністрації виділяти позитивні адміністративні процедури, які спрямовані на впорядкування основних видів адміністративної діяльності органів публічного управління та колізійні адміністративні процедури, що насамперед пов'язані з розглядом скарг, вирішенням розбіжностей і суперечок у сфері публічного управління [13].

Однак у даному науковому дослідженні маємо детально розглянути принципи адміністративних процедур припинення громадянства та, відповідно, сформулювати нову класифікацію принципів.

Першим та головним є закріплений у ст. 8 Конституції України [5] та в абз. 5 преамбули до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року принцип верховенства права [1]. Цей принцип також відображений у преамбулі Договору про Європейський Союз 1992 року, де вказано про «відданість принципам свободи, демократії, верховенства права», а також у ст. 2, в якій зазначається, що Європейський Союз засновано на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини [4].

Зокрема, в преамбулі Хартії основних прав Європейського Союзу вказано, що підвалинами Європейського Союзу є принципи демократії та верховенства права [3]. Слід зазначити, що він має визначальне не лише ідеологічне, а й практичне значення, адже верховенство права зобов'язує суб'єкта публічної адміністрації не тільки дотримуватися вимог нормативного акта, але й зважати на відповідність цього акта вищим за юридичною силою нормам права [17].

Досить влучно підкреслює О.М. Соловійова, що верховенство права не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а містить у собі й інші регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, прийняті суспільством і зумовлені історичним рівнем суспільства. Тому, вирішуючи конкретну справу, суб'єкт владних повноважень, відповідно до даного принципу, має розглядати

право не лише як закон чи систему нормативних актів, а як прояв справедливості [18]. Тобто суб'єкт владних повноважень під час прийняття рішення про припинення громадянства повинен одночасно керуватися не тільки нормами законодавства, а й ураховувати, насамперед, права людини.

Наступним принципом можна назвати принцип рівності учасників адміністративної процедури перед законом. Він спрямований на певне вирівнювання становища особи і суб'єкта владних повноважень, оскільки за чіткого визначення прав та обов'язків особи і суб'єкта владних повноважень в адміністративній процедурі вони стають пов'язані між собою законом [19]. Адже як зазначив О. Люхтергандт, законодавче регулювання адміністративної процедури дає можливість зменшити стратегічно слабке становище людини перед органами влади [20], особливо в розрізі прийняття рішення про припинення громадянства України особою. Тобто відносини особи з державою, які традиційно мали характер підпорядкування (субординації), завдяки адміністративно-процедурному регулюванню набувають нового характеру, який більш наближений до стану рівності [15].

Також, незважаючи на те, що суб'єкт владних повноважень наділений владними повноваженнями, і насамперед від нього залежить, як буде вирішено справу, особа набуває важелі впливу на її вирішення. Принцип рівності перед законом передусім означає рівність різних осіб перед законом, відповідно до ч. 2 ст. 24 Конституції України, згідно з яким «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками» [5].

Зокрема, проект Адміністративно-процедурного кодексу України (далі – проект АПК України) передбачає, що всі учасники адміністративного провадження є рівними перед законом, а орган публічної адміністрації (суб'єкт владних повноважень) повинен забезпечити однакове ставлення до всіх учасників адміністративного провадження під час здійснення процедурних дій та прийняття процедурних рішень [8].

Суттєву роль в адміністративній процедурі відіграє принцип публічності. У традиційному вітчизняному розрізі адміністративного права він розглядається як обов'язок органу влади розглядати та розв'язувати справи від імені держави або територіальної громади, з урахуванням публічних інтересів [20].

А в свою чергу В.П. Тимошук зазначає, що принцип публічності фактично тотожний відомому в зарубіжних країнах принципу офіційності, який вимагає активної ролі адміністрації у вирішенні адміністративних справ. Однак варто зазначити, що розуміння принципу публічності в науці та практиці багатьох зарубіжних країн є дещо іншим і водночас ближчим за своїм змістом до принципу відкритості. У деяких вітчизняних джерелах, з позицією яких погоджуємося, також зустрічається розуміння принципу публічності як відкритості [16], у зв'язку з чим О.С. Лагода запропонував сформулювати принципи публічності та гласності, визначаючи офіційність як публічність, а публічність як гласність [21]. Тобто під час прийняття будь-якого рішення, в тому числі й щодо припинення громадянства, суб'єкт владних повноважень зобов'язаний розглядати справу від імені держави та врахувати публічні інтереси.

Також не менш важливим принципом є принцип ефективності, відповідно до якого суб'єкт владних повноважень має застосовувати найпростіші засоби для досягнення результату і діяти своєчасно, тобто адміністративна процедура не повинна бути надмірно формалізованою.

Наприклад, процедурне законодавство Федеральної Республіки Німеччини передбачає, що адміністративна процедура не зв'язана визначеними формами, якщо закон не встановлює особливих вимог до форми процедури. Процедура має відбуватись просто, доцільно та швидко. При цьому «доцільно» означає – в найефективніший та економічний спосіб. У законодавстві Сполучених Штатів Америки обов'язок діяти без зволікання – це своєчасно вирішувати справу, тобто «діяти у сприятливий момент». Це зобов'язує суб'єкта владних повноважень (орган публічної адміністрації) не лише формально дотримуватись строків, а й враховувати потреби особи в конкретній ситуації. У цьому випадку виокремлюється принцип строковості, або оперативності, адже адміністративна процедура, як і будь-яка інша діяльність, вимагає певних обмежень у строках [21].

Щодо цього принципу, то, на нашу думку, даний принцип доцільніше трактувати як такий, від якого залежить не тільки швидкість розгляду, а й сам результат. Тобто суб'єкт владних повноважень повинен здійснити повну та ґрунтовну перевірку обставин перед прийняттям рішення про припинення громадянства України. Принцип строковості (оперативності) доцільно виділити в окремий самостійний принцип, адже прийняття адміністративного рішення має відбуватись протягом розумного строку з огляду на те, що на практиці досить часто трапляються випадки, коли рішення про припинення громадянства приймається з порушенням строків, чим спричиняє негативні наслідки для особи.

Надзвичайно важливим для адміністративної процедури є принцип підконтрольності (або гарантованого правового захисту). Згідно з ним діяльність суб'єктів владних повноважень підлягає обов'язковому зовнішньому контролю, і насамперед контролю з боку вищестоящих суб'єктів. Тобто даний принцип передбачає право осіб оскаржувати рішення, дії та бездіяльність суб'єктів владних повноважень як в адміністративному (досудовому) порядку, так і в судовому.

У деяких зарубіжних країнах існують також незалежні органи – уповноважений із прав людини або спеціалізовані омбудсмени тощо. Звернення за допомогою до даних інституцій у розвинених державах є досить ефективним засобом захисту, незважаючи на те, що омбудсмен, як правило, не має повноважень видавати прямі приписи, проте має можливість оприлюднювати факти незаконних дій суб'єктів владних повноважень, надаючи змогу прислухатися до зауважень та рекомендацій омбудсмена.

Тобто важливим є саме право оскаржувати не лише кінцеве рішення у справі, а й проміжні рішення та поведінку посадових або службових осіб з огляду на те, що підконтрольною повинна бути вся адміністративна процедура.

Зокрема, виникає також потреба застосовувати й певні санкції до суб'єктів владних повноважень у вигляді дисциплінарної, цивільної та адміністративної відповідальності в разі порушення ними покладених державою завдань та функцій або ж запровадити новий принцип відповідальності суб'єкта владних повноважень (органу публічної адміністрації) за невиконання або порушення покладених на них державою завдань та функцій.

Щодо спеціальних принципів, то вони розкривають сутність процедурної діяльності та безпосередньо пов'язані з розглядом сучасних стандартів закріплення принципів адміністративних процедур у міжнародному адміністративному праві.

Тому, аналізуючи чинні європейські стандарти адміністративного права, зокрема ті, що регулюють діяльність суб'єктів публічної адміністрації під час прийняття ними рішень про припинення громадянства, доречно буде згадати «Резолюцію про захист особи відносно актів адміністративних органів» Ради Європи та їх видання «Адміністрація і Ви», в яких виокремлені такі принципи [7; 22].

Право бути почутим (право бути вислуханим) – це принцип, відповідно до якого особи мають право подавати факти, аргументи та свідчення, а органи публічної адміністрації (суб'єкт владних повноважень) зобов'язані поінформувати особу про те, що вона має право надати ці факти, свідчення або докази. Цей принцип забезпечує особі можливість надавати суб'єкту владних повноважень факти та аргументи у справі, тобто це є право на обґрунтування своєї позиції. Він має бути забезпеченим насамперед у справах, де передбачається прийняття «несприятливих» адміністративних актів, тобто таких, які негативно впливають на права, свободи та законні інтереси відповідної особи [7; 22]. Вбачаємо що даний принцип має бути одним із пріоритетних у розрізі прийняття рішення про припинення громадянства України суб'єктом владних повноважень.

Зокрема, щодо принципу доступу до інформації, то він пов'язаний із попереднім принципом, спрямований на забезпечення відкритості в адміністративній процедурі і передбачає, що особі має надаватися вся необхідна інформація у справі [7; 22].

Наступний принцип – право бути представленим та право на допомогу. Зі змісту цього принципу випливає, що особі має надаватися допомога або забезпечуватися представництво в адміністративній процедурі, яка у свою чергу складається з таких елементів, як обов'язок суб'єкта публічної адміністрації сприяти особі в реалізації її прав, свобод та законних інтересів, а також право особи брати участь в адміністративній процедурі особисто або через представника [7; 22]. Цей принцип забезпечує можливість особі отримати додаткову допомогу не тільки під час оскарження рішення про припинення громадянства суб'єктом владних повноважень, а й протягом усього часу, коли вирішувалося дане питання.

Варто також згадати не менш важливий принцип викладу мотивів, відповідно до якого у випадку, якщо адміністративний акт є таким, що за своїм характером несприятливо впливає на права, свободи або інтереси особи, то така особа отримує інформацію про мотиви, на яких він ґрунтується [7; 22]. Даний принцип спрямований на захист прав особи у відносинах із суб'єктом владних повноважень через зобов'язання останнього вказувати на підстави та обставини прийнятого рішення, зокрема щодо припинення громадянства України.

Наступним принципом є принцип зазначення засобів правового захисту, який також є важливою гарантією захисту прав особи в адміністративній процедурі, оскільки зобов'язує суб'єкта владних повноважень у змісті рішення вказати порядок його оскарження. Зокрема, в рішенні про припинення громадянства особи мають бути зазначені засоби правового захисту проти такого впливу та строки для їх використання [7; 22].

У деяких наукових джерелах принцип викладу мотивів та принцип зазначення засобів правового захисту об'єднані в один принцип – принцип повідомлення про підстави та засоби оскаржень.

Важливо наголосити на тому, що Рада Європи використовує термін «принципи», насамперед намагаючись уникнути нав'язування їх обов'язковості для держав – членів Ради Європи, щоб наголосити на їх рекомендаційному характері.

На перший погляд, ці принципи і за формою нагадують конкретні права та обов'язки учасників адміністративної процедури, однак багаторічний європейський досвід їх застосування дає можливість зрозуміти, що ці норми-стандарти обґрунтовано заслуговують на визнання їх саме принципами

як фундаменту справедливої адміністративної процедури, в тому числі й під час прийняття рішення про припинення громадянства [7].

Зазначені принципи здійснення адміністративних процедур, в яких відображені сучасні європейські стандарти адміністративного права, були покладені в основу проекту Адміністративно-процедурного кодексу (далі – Проект АПК), в якому, поряд із загальними принципами публічно-правових відносин (такими як верховенство права, законність, рівність учасників процедури перед законом, гласність, відкритість), закріплено низку особливих принципів адміністративних процедур (принцип використання повноважень із належною метою, принцип пропорційності та принцип неупередженості з боку суб'єктів публічної адміністрації) [8].

Принцип використання повноважень із належною метою, який закріплений у ст. 10 Проекту АПК, визначає, що орган публічної адміністрації під час розгляду адміністративної справи зобов'язаний використовувати свої повноваження з метою, з якою такі повноваження йому були надані [8]. Тобто він є певним стримуванням суб'єкта владних повноважень від зловживань правами та критерієм ефективності виконання покладених на нього функцій і завдань [18].

Відповідно до ст. 15 Проекту АПК принцип пропорційності безпосередньо спрямований на забезпечення неможливості обмеження основних прав та свобод людини і громадянина, на захист від необмеженого панування державних інтересів над інтересами людини [8]. Даний принцип розглядається як обов'язок суб'єкта владних повноважень під час прийняття рішення, зокрема щодо припинення громадянства, зберігати баланс між цілями та завданнями, а також можливими негативними наслідками для прав, свобод та інтересів особи, які можуть настати в результаті прийняття цього рішення.

Згідно зі ст. 12 Проекту АПК принцип неупередженості (безсторонності) суб'єкта публічної адміністрації виключає будь-яку неправомірну заінтересованість суб'єкта владних повноважень у результатах розгляду справи та вирішення питання щодо припинення громадянства України [8]. Застосування даного принципу є дієвою гарантією дотримання прав і законних інтересів осіб у відносинах із суб'єктом владних повноважень (органами публічної адміністрації).

Також серед інших важливих принципів, які стосуються регулювання адміністративних процедур, О.М. Соловійова відзначає принципи добросовісності, розсудливості, презумпції правомірності дій і вимог особи [18], О.С. Лагода – принцип координації процедур [21], зміст якого полягає в тому, що для прийняття рішення щодо припинення громадянства необхідно отримати висновки декількох органів публічної адміністрації.

Висновки. Отже, проаналізувавши різні підходи до визначення та класифікації принципів адміністративних процедур, вважаємо, що до принципів адміністративних процедур припинення громадянства України слід відносити: принцип верховенства права, принцип рівності учасників адміністративної процедури, принцип публічності, принцип ефективності, принцип строковості (оперативності), принцип підконтрольності, право бути почутим, право бути представленим та право на допомогу, принцип доступу до інформації, принцип викладу мотивів, принцип зазначення засобів правового захисту, принцип використання повноважень із належною метою, принцип пропорційності, принцип неупередженості (безсторонності), принцип добросовісності, принцип розсудливості, принцип презумпції правомірності дій і вимог особи та принцип відповідальності суб'єкта владних повноважень (органу публічної адміністрації).

Тому можемо зробити висновок, що одним із головних завдань на сьогодні залишається закріплення на рівні законодавства вищезазначених принципів адміністративної процедури в Законі № 2235-III, оскільки принципи важливі не тільки для теоретичного дослідження, але й для практичної діяльності під час вирішення питання щодо припинення громадянства. Тенденція практики має бути в нерозривному зв'язку з науковою доктриною. Тобто головна роль принципів громадянства полягає в тому, що всі норми даного інституту повинні їм відповідати, адже характер зв'язків держави й особи певною мірою залежить від тих керівних ідей і засад, які покладені в основу інституту громадянства. І, відповідно, дотримання або недотримання їх є одним із показників відношення держави до людини.

Література:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1950. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 20.09.2018).
2. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1948. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 01.10.2018).
3. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 р. / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2000. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (дата звернення: 03.10.2018).

4. Договір про Європейський Союз від 07.02.1992 р. / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1992. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029 (дата звернення: 11.10.2018).
5. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 12.10.2018).
6. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2235-14> (дата звернення: 18.10.2018).
7. Резолюція про захист особи відносно актів адміністративних органів від 28.09.1977 р. URL: <http://uchebana5.ru/cont/2458299-p78.html> (дата звернення: 18.10.2018).
8. Адміністративно-процедурний кодекс України: проект від 03.12.2012 р. № 11472 / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2012. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=44893 (дата звернення: 18.10.2018).
9. Лютюк О.С. Принципи громадянства України відповідно до Конституції України. Юр. журнал. Право України. 1998. № 7. С. 9–11. URL: <https://pravoua.com.ua/ua/store/pravoukr/all/> (дата звернення: 01.11.2018).
10. Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія: в 6 т.; редкол.: Ю.С. Шемшученко Ю.С. (голова редкол.) та ін. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004. Т. 5: П–С. 2003. С. 736. URL: <https://pravoua.com.ua/ua/store/pravoukr/all/> (дата звернення: 01.11.2018).
11. Авер'янов В.Б. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т.; редкол. В.Б. Авер'янов (голова). К.: Юрид. думка, 2007. Т. 1. Загальна частина. 592 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/1448841/> (дата звернення: 01.11.2018).
12. Хазанов С.Д. Административные процедуры: определение и систематизация. Российский юридический журнал. 2003. № 1. С. 58–63. URL: <https://studfiles.net/preview/6189335/> (дата звернення: 02.11.2018).
13. Агафонов С.А. Понятие административной процедуры и концепции законодательного регулирования административных процедур в зарубежных государствах. Право и жизнь. 2006. № 101 (11). С. 264–268.
14. Талапина Э.В., Тихомиров Ю.А. Административные процедуры и право. Журнал российского права. 2002. № 4. С.3–13. URL: http://www.library.narfu.ru/rus/Pages/jirbis.aspx?LNG=&Z21ID=&I21DBN=LWLIB_PRINT&P21DBN=LWLIB&S21STN=1&S21REF=&S21FMT=fullw_print&C21COM=S&S21CNR=&S21P01=0&S21P02=1&S21P03=A&S21STR=%D0%A2%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%2C%20%D0%AE%2E%20%D0%90%2E (дата звернення: 02.11.2018).
15. Фролов Ю.М. Класифікація принципів адміністративних процедур. Форум права. 2013. № 4. С. 423–429. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=FP_index.htm_2013_4_72 (дата звернення: 02.11.2018).
16. Тимошук В.П. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України; автор-упорядник В.П. Тимошук. К.: Факт, 2003. 496 с. URL: <https://www.slideshare.net/CentrePravo/ss-59875911> (дата звернення: 02.11.2018).
17. Гончарук С.Т. Основи адміністративного права України: навч. посібник. К.: Аванпост-Прим, 2004. 200 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/475214/> (дата звернення: 02.11.2018).
18. Соловійова О.М. Принципи адміністративної процедури. Вісник Харківськ. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право». 2011. № 988. Вип. № 10. С. 149–155. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/1770/1/Solovjova_1.pdf (дата звернення: 02.11.2018).
19. Зюзін В.А. Адміністративні процедури: теорія, практика і проблеми законодавчого регулювання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2007. С. 12. URL: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1294438> (дата звернення: 03.11.2018).
20. Люхтергандт О. Проект Адміністративного процедурного кодексу України та сучасне адміністративне процедурне право. Юридичний журнал. 2002. № 5. С. 25.
21. Лагода О.С. Адміністративна процедура: теорія і практика застосування: автореф. дис. ... на здобуття наук, ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Ірпінь, 2007. 21 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/866296/> (дата звернення: 05.11.2018).
22. Южаков В.Н. Руководство «Администрация и Вы – принципы административного права в области отношений между административными органами и частными лицами» (часть первая). Администрация и частные лица – европейский и российский опыт поиска взаимопонимания; под общ. ред. В.Н. Южакова. М.: Статут, 2006. 208 с.